

اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

دانشگاه باقرالعلوم (ع)

دانشکده: علوم سیاسی، علوم اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته جامعه‌شناسی

عنوان:

بررسی انتقادی مدل‌های بومی سنجش دینداری و ارائه مدل پیشنهادی

استاد راهنما:

دکتر نعمت‌الله کرم‌الهی

استاد مشاور:

حجه الاسلام دکتر حمید پارسانیا

محقق:

قاسم جوکار

زمستان ۱۳۸۹

چکیده

بیش از چند دهه نمی‌گذرد که در دنیا، بررسی میزان و تغییرات انواع دینداری، موضوع مطالعات تجربی و میدانی قرار گرفته است و حدوداً در دهه هفتاد این بحث علمی در کشور ایران به صورت جدی در محافل علمی وارد شده و بر همین اساس برای رفع کاستی‌های مدل‌های غیر بومی، مدل‌های متعددی نیز طراحی شده است. با این حال به نظر می‌رسد هنوز برخی کاستی‌هایی در این مسیر وجود دارد که لازم است در راستای اصلاح آنها اقدام شود. از این رو در این پژوهش تلاش شده است، با بررسی انتقادی مشهورترین مدل‌های بومی، بر اساس مبانی دین اسلام و فرهنگ خاص جامعه ایرانی، مدلی ارائه شود که علاوه بر قابلیت توصیف تقریباً دقیق جامعه ایران از لحاظ دینداری، وضعیت آرمانی را نیز ترسیم کند. برای این منظور پس از بررسی انتقادی این مدل‌ها و با کمک‌گیری از نقاط قوت آنها، با الهام از قرآن به عنوان یکی از مهمترین منابع دین اسلام و بر اساس اندیشه علامه طباطبایی، برای اسلام، چهار مرتبه اسلام به معنای خاص، ایمان، تخلق و اخلاص در نظر گرفته شده که هر کدام از این مراتب دارای شرایط تحقق، نشانه، پیامد، آثار و ابعاد خاص خود است. در ادامه با بهره‌گیری از انسان‌شناسی صدرالمتألهین، انسان متأله تعریف و ابعاد وجودی آن در دو بخش جسم و نفس با وجوه سه‌گانه رفتار، معرفت و گرایش در سه وضعیت عادی، ملکه و سعه وجودی ترسیم شده است که نتیجه آن، انسان دیندار مسلمان، مؤمن، متقی یا متشرع و مخلص است و در پایان، انسان متأله را بر مراتب دینداری تطبیق داده که حاصل آن، طرح مدل سنجش دینداری مبتنی بر دین اسلام و با توجه به فرهنگ خاص ایرانی است. از آنجا که مراتب چهارگانه دین اسلام و به تبع آن انسان متأله، مراتبی ترتیبی و اتصالی است؛ این مدل، علاوه بر توصیف وضعیت موجود، وضعیت مطلوب را نیز ترسیم می‌کند.

واژگان کلیدی: دین، دینداری، فرهنگ، اخلاق، سنجش دینداری، مدل سنجش

دینداری، انسان متأله.

فهرست مطالب

فصل اول: طرح تفصیلی تحقیق.....	۱
۱- بیان مسأله.....	۲
۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن.....	۳
۳- سابقه پژوهش.....	۵
۴- سئوال اصلی پژوهش.....	۶
۵- سئوالات فرعی پژوهش.....	۶
۶- پیش فرض های پژوهش.....	۶
۷- اهداف پژوهش.....	۷
۸- روش پژوهش.....	۷
فصل دوم: چارچوب مفهومی.....	۸
مقدمه.....	۹
امکان سنجش دینداری.....	۱۱
دیدگاه برگزیده درباره امکان سنجش دینداری.....	۱۳
امکان طرح مدل عام سنجش دینداری.....	۱۶

۱۶	دیدگاه برگزیده دربارهٔ طرح مدل عام سنجش دینداری
۱۸	نتیجه گیری
۲۰	ترسیم چارچوب مفهومی
۲۲	فصل سوم: معرفی و نقد مدل‌های بومی
۲۳	مبانی و اصول موضوعه در مدل‌های بومی
۲۴	بررسی مدل آذربایجانی
۲۴	معرفی مدل
۳۰	نقد و بررسی مدل
۳۲	مدل شجاعی‌زند
۳۲	معرفی مدل
۳۶	نقد و بررسی
۴۰	مدل خدایاری
۴۰	معرفی مدل
۴۲	تبیین فلسفی دین
۴۳	تبیین جامعه‌شناختی دین
۴۴	تبیین روان‌شناختی دین

۵۶ نقد و بررسی
۶۰ مدل کرم الهی
۶۱ شرح مدل
۶۵ نقد و بررسی
۶۶ خلاصه و نتیجه گیری این فصل
۶۹ فصل چهارم: معرفی مدل پیشنهادی
۷۰ مقدمه
۷۱ تعریف دین و دینداری
۷۸ ویژگی های دین اسلام
۷۸ ۱- مراتب دین اسلام
۸۳ ۱-۱. شرایط تحقق
۸۴ ۱-۲. نشانه ها
۸۶ ۱-۳. پیامدها
۸۷ ۱-۴. ابعاد
۸۹ ۲- بعد اجتماعی دین اسلام
۹۰ ۳- بعد نظری و عملی دین اسلام
۹۰ ۴- جامعیت دین اسلام

- ۵- جنسیت در اسلام..... ۹۰
- ترسیم مدل پیشنهادی..... ۹۲
- بحث انسان‌شناسی در مدل پیشنهادی..... ۹۳
- مفهوم‌شناسی مدل..... ۱۰۲
- فصل پنجم: نتیجه‌گیری..... ۱۱۱
- کتاب‌شناسی پژوهش..... ۱۱۹

مقدمه:

تاریخ بشریت نشان داده که انسان دین ورز، قدمتی دیرینه دارد. آنچنان که از مطالعات باستان‌شناسی و انسان‌شناسی از اعصار دور نیز بر می آید، دین جزء جدایی ناپذیر زندگی بشری در تمامی اعصار بوده است. همین امر سبب شد که اندیشمندان رشته‌های مختلف علوم، مثل روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و ... به این سمت و سو کشیده شوند. در این بین، سنجش دینداری افراد و جوامع، جایگاه نسبتاً ویژه‌ای پیدا کرد، به همین منظور، اندیشمندان زیادی، ساخت مقیاس‌های سنجش دینداری را اهداف خاص خود قرار داده که حاصل این کار، ساخت مقیاس‌های متعددی بوده که در غرب پایه‌ریزی شده و بر اساس همین مقیاس‌ها، سال-ها دینداری افراد و جوامع، مورد سنجش و اندازه‌گیری قرار گرفته است. تقریباً از دهه هفتاد این موج علمی وارد کشور ایران گردید که هر چند در ابتدا، عده‌ای از اندیشمندان جامعه‌شناختی و روان‌شناختی با استفاده از همان مقیاس‌های ساخته شده در غرب، دینداری را در ایران مورد سنجش و اندازه‌گیری قرار دادند، ولی نتایج این سنجش‌ها^۱، باعث شد، این مسأله در محافل علمی مورد توجه ویژه، قرار گیرد و همین توجه، نه تنها کاستی‌های موجود در مدل‌های غیر بومی را آشکار کرد، بلکه ناکارآمدی آنها را نیز به اثبات رساند. این نتیجه، نیز به نوبه خود سبب شد که مدل‌های بومی متعددی، جایگزین مدل‌های ناکارآمد غیر بومی شود. با

۱ - به علت عدم پایایی آنها.

این حال، بررسی دقیق مدل‌های مشهور بومی، به سبب وجود چند مسأله اساسی، از جمله روش طراحی، مبانی و اصولی که این مدل‌های بومی بر اساس آنها شکل گرفته و همچنین منابع معرفتی مورد استفاده در استخراج و طراحی این مدل‌ها و نیز میزان کارایی آنها، ضرورت بررسی انتقادی این مدل‌ها را روشن ساخت.

در تحقیق حاضر تلاش شده است تا با طراحی یک چارچوب مفهومی مناسب، ضمن بررسی انتقادی برخی از مهم‌ترین مدل‌های بومی سنجش دینداری، در راستای طراحی مدل بومی در این خصوص نیز اقدام شود. حاصل تلاش ما در این تحقیق در چهار فصل به شرح ذیل تنظیم شده است:

فصل اول: کلیات پژوهش، شامل بیان مسأله، علت انتخاب موضوع و اهمیت و فایده آن، سابقه پژوهش، سؤال اصلی پژوهش، سؤالات فرعی پژوهش، پیش فرض‌های پژوهش، اهداف پژوهش و روش پژوهش.

فصل دوم: چارچوب مفهومی، در این فصل پس از بیان مقدمه، با توجه به مدل‌های مشهور بومی، قدرجامعی به عنوان معیاری برای ایجاد زمینه بهتر و مناسب‌تر مقایسه مدل‌های نقادی شده، تعریف شده است.

فصل سوم: معرفی و نقد و بررسی مشهورترین مدل‌های بومی، در این فصل از میان مدل‌های بومی، چهار مدل که به نظر می‌رسد با توجه به کاربردی بودن و استفاده نمودن از آنها، نسبت به دیگر مدل‌ها، امتیاز بیشتری دارند، به نام مدل شجاعی زند، آذربایجانی، خدایاری و کرم الهی برگزیده و پس از معرفی، مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند و در پایان

بر اساس چارچوب مفهومی تهیه شده در فصل قبل، نتیجه این فصل در یک جدول، جمع-بندی شده است.

فصل چهارم: مدل پیشنهادی، در این فصل پس از بیان نکاتی پیرامون مفهوم دین و دینداری، تعریف محتوایی دین اسلام به شکل زیر ارائه شده است: دین مجموعه‌ای از عقاید، باورها و دستور العمل‌های متناسب با آنهاست که از طریق خداوند تبارک و تعالی، مستقیم یا غیر مستقیم به پیامبر اسلام (ص) وحی گردیده است. دینداری نیز یک نسبت است و این نسبت به طرفین خود، قائم و استوار است که دو طرف نسبت دینداری، دین و انسان هستند.

بر این اساس می‌توان گفت: دینداری عام، نحوه‌ای از رابطه است که انسان با یک دین یا آئین برقرار می‌کند که اولاً بر حسب ادیان مختلف تلون پیدا می‌کند و ثانیاً بر حسب شدت یا ضعف این رابطه، تدرج می‌یابد و منظور از دینداری به طور خاص در این پژوهش، شکلی از رابطه است که یک انسان با دین اسلام برقرار می‌کند و اهمیتی متناسب با شدت یا ضعف آن رابطه به محتوای دین اسلام دارد. در ادامه این فصل، مراتب دینداری و ویژگی‌های آن با استناد از قرآن استخراج گردیده و در پایان، انسان‌شناسی متناسب با مدل پیشنهادی با نام انسان متأله یا انسان دیندار، ترسیم و با مدل طرح شده، تطبیق داده شده است.

فصل پنجم: نتیجه‌گیری، در خاتمه این پژوهش به برخی از ویژگی‌ها و امتیازات مدل پیشنهادی به عنوان نتیجه‌گیری پژوهش اشاره شده است.

فصل اول:

طرح تفصیلی تحقیق

۱- بیان مسأله

آگاهی صحیح مسئولین هر جامعه، به ویژه جوامع دینی، از میزان دینداری اعضای آن جامعه از مسائل مهم و ضروری در برنامه‌ریزی تربیتی، اجتماعی و حتی سیاسی است. این امر آنقدر اهمیت پیدا کرده که امروزه میزان دینداری افراد به منزله ابزاری بسیار قوی و تأثیرگذار در سطوح خارجی و داخلی کشورها تبدیل شده که نمی‌توان به سادگی از کنار آن گذشت. علاوه بر این، بسیاری از احکام اجتماعی دین اسلام، مبتنی بر شناخت عدالت و دینداری افراد جامعه است که بدون آن نظام سیاسی و اجتماعی اسلام، مختل می‌گردد؛ و این اهداف در صورتی تحقق پیدا می‌کند که اطلاعات جامع، کامل و صحیحی از وضعیت دینداری افراد و جامعه در اختیار باشد و این امر مهم نیز مبتنی بر مدلی دقیق و جامع سنجش دینداری است که اکثر اندیشمندان معتقدند روان‌شناختی دین و جامعه شناختی دین، این وظیفه را بر عهده دارد. به گواهی تاریخ، بستر این علم غرب بوده است، از همین رو اندیشمندان غربی این حوزه به خصوص روان‌شناختی دین، مدل‌های متعددی را جهت سنجش میزان دینداری، طراحی نموده

و بر اساس همین مدل ها، میزان دینداری افراد و جامعه، مورد سنجش و اندازه گیری قرار گرفته است.

با گذشت زمان، اندیشمندان بومی این حوزه دریافتند این مدل های غربی به دلیل عدم تناسب با جامعه ایران اسلامی از سنجش دینداری در این جامعه ناکارآمد است. از همین رو این اندیشمندان با درک برخی کاستی های مدل های غیر بومی و عمدتاً غربی اقدام به طرح مدل هایی متناسب با فرهنگ و دین جامعه ایران اسلامی^(۱) نمودند. با این حال به نظر می رسد طرح مدل کارآمد سنجش دینداری از یک طرف، مبتنی بر شناخت کامل از دین مزبور دارد که دانش کلام متکفل آن است و از طرف دیگر، مبتنی بر شناخت جامعه یا افراد است که دانش جامعه شناختی یا روان شناختی عهده دار آن است.

لذا، در این پژوهش سعی شده بر اساس مبانی دین اسلام به عنوان دین رسمی ایران و ساختار فرهنگی ایران، برای سنجش میزان دینداری افراد و به خصوص جامعه مدلی طراحی شود که به صورت نسبتاً صحیح، گویای این امر مهم باشد.

۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه ریزی و مهار پدیده های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر، ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه های وحیانی در کنار داده های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت های عینی و فرهنگ و ارزش های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع نمایی و کارایی اینگونه پژوهش ها در هر جامعه است.

۱- جنبه ارزشی قید اسلامی در اینجا لحاظ نشده است.

بر همین اساس، پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است. از این رو آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

مرور مطالعات و پژوهش‌های بومی پیشین و نیز مقیاس‌های پیشنهادی سنجش دینداری، نشانگر ملهم بودن این مطالعات و مقیاس‌های مورد استفاده آنها از مدل‌های مسیحی و غربی سنجش دینداری است. از آنجا که این مدل‌ها، مبتنی بر آموزه‌های مسیحیت و متناسب با شرایط اجتماعی غرب بوده، استفاده از آنها برای سنجش وضعیت دینداری در جامعه ایران اسلامی، مناسب به نظر نمی‌رسد؛ بنابراین، ضرورت تلاش برای طراحی و استفاده از مدل و مقیاسی مناسب به منظور سنجش دینداری، مطابق دین اسلام و فرهنگ ایرانی، احساس می‌شود.

هرچند باید اذعان کرد کوشش‌های ارزشمندی - به ویژه از اواسط دهه هفتاد به این سو - در این خصوص صورت گرفته است، اما همگی آنها به رغم برخورداری از برخی نقاط مثبت، واجد برخی کاستی‌ها نیز هستند. گذشته از این، ضرورت بازنگری و ساخت مقیاس کامل‌تر با استفاده از تجربه‌های گذشته امری بدیهی و انکارناپذیر است. در تحقیق حاضر تلاش می‌شود ضمن استفاده از تجارب و امتیازات مدل‌های بومی و با معرفی انتقادی

آنها، مدلی کارآمد و برخوردار از مبانی منطقی بر اساس مبانی دین اسلام و متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی ایران، طراحی و ارائه شود.

۳- سابقه پژوهش

هر چند در دوره‌های گذشته در این موضوع خاص، یعنی طرح مدل بومی سنجش دینداری کارهای جدی چندانی صورت نگرفته و پژوهش‌های این حوزه در حد سنجش میزان دینداری به کمک مدل‌های سنجش دینداری غربی انجام می‌گرفته ولی در دوره اخیر در این حوزه کارهای نسبتاً زیادی صورت گرفته است. با این توصیف می‌توان این پژوهش‌ها را در دو بخش کلی زیر تقسیم بندی کرد:

الف- ساخت مدل‌های بومی، که در این بخش می‌توان از آذربایجانی، شجاعی‌زند، خدایاری، کرم الهی و... نام برد. پژوهش‌های دکتر آذربایجانی و خدایاری، عمدتاً با تأکید بر حوزه روان‌شناختی انجام گرفته در حالی که این پژوهش، با تأکید بر حوزه جامعه‌شناختی انجام خواهد گرفت و پژوهش‌های دکتر شجاعی‌زند و کرم الهی که معتقدند با تأکید بر حوزه جامعه‌شناختی انجام گرفته با توجه به برخی کاستی‌هایی که متوجه آنهاست در این تحقیق به تفصیل مورد تحلیل و بررسی قرار خواهند گرفت. البته پژوهش‌های دیگری نیز در این حوزه انجام گرفته، مثل پژوهش قراملکی، داوودی و... که از دو جهت عدم قابلیت مدل بودن (قراملکی) یا عدم شهرت، از طرح آن صرف نظر می‌گردد.

ب- سنجش میزان دینداری جامعه آماری متفاوت بوده که بر اساس مدل‌های غربی یا بومی سنجش دینداری، انجام گرفته است. البته این پژوهش‌ها با تحقیق حاضر ارتباطی ندارد.

۴- سئوال اصلی پژوهش

۱. مهمترین کاستی‌های مدل‌های بومی‌سنجش دینداری کدامند؟
۲. مدل بومی‌سنجش دینداری بر اساس چه مبنا و اصولی لازم است طرح گردد؟
۳. با توجه به مبانی نظری دین اسلام، مدل بومی‌سنجش دینداری، دارای چه ابعاد و ویژگی‌هایی است؟

۵- سئوالات فرعی پژوهش

۱. منشاء کاستی‌های مدل‌های بومی چیست؟
۲. مؤلفه‌های دینداری بر اساس دین اسلام چگونه است؟
۳. رابطه ساختارهای فرهنگی ایران با مؤلفه‌های دینداری در دین اسلام چگونه است؟
۴. تلفیق مؤلفه‌های استخراجی از دین اسلام و ساختارهای فرهنگی ایران چگونه است؟

۶- پیش فرض‌های پژوهش

۱. هدف دین اسلام ارتقاء تربیت در سطح فردی و اجتماعی جامعه است.
۲. ارتقاء تربیت در سطوح فردی و اجتماعی در صورت شناخت صحیح از وضعیت دینداری جامعه امکان پذیر است.
۳. شناخت صحیح وضعیت دینداری مبتنی بر مدل صحیح سنجش دینداری است.
۴. دین اسلام، یک دین جامع الهی است که همه ابعاد وجودی انسان اعم از فردی، اجتماعی و... را شامل می‌گردد.

۵. انسان دارای ابعاد وجودی گوناگون است.

۶. تفکیک ابعاد وجودی انسان، فقط به صورت ذهنی امکان‌پذیر است.

۷. طرح مدل سنجش میزان دینداری جامعه ایران، در صورتی امکان‌پذیر است که مبتنی

بر مبانی نظری دین اسلام و ساختار فرهنگی ایران صورت گرفته باشد.

۷- اهداف پژوهش (شامل اهداف علمی، کاربردی و ضرورت‌های خاص انجام پژوهش)

هدف اصلی این پژوهش، ارائه مدلی برای سنجش دینداری، متناظر با مبانی دین اسلام

و فرهنگ بومی ایرانی است که به صورت کمی بتواند مؤلفه‌های دینداری را اندازه‌گیری نموده

و مراتب و درجات آن را نیز در سطوح اجتماعی، مشخص نماید.

علاوه بر این، بررسی انتقادی برخی مطالعاتی که اخیراً در این راستا انجام گرفته را

می‌توان به عنوان اهداف فرعی یا ضمنی پژوهش نام برد.

۸- روش پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی تحلیل متن، مدل‌های سنجش دینداری

مورد ارزیابی انتقادی قرار گرفته و مدل پیشنهادی سنجش دینداری نیز طراحی شده است.

فصل دوم:

چارچوب مفهومی

مقدمه

از جمله مطالعاتی که به قطع می‌توان گفت بستر پیدایش و گسترش آن در غرب بوده^۱ و عمری به درازای هشتاد ساله دارد، مطالعات تجربی در حوزه دین و دینداری است که مثل بسیاری از علوم دیگر، با پیش‌فرض‌هایی که تصور می‌شد بدیهی هستند از یک سوی و با محوریت آموزه‌های مسیحی و فرهنگ خاص غرب از سوی دیگر، پایه‌گذاری شد. کمتر از دو دهه، این شاخه علمی به سرعت به جوامع دیگر از جمله ایران راه یافت و از آنجا که جامعه ایران یک جامعه کاملاً دینی است، به سرعت مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف و به ویژه، پژوهشگران اجتماعی و روان‌شناسی قرار گرفت؛ اما آنچه جای سخن بسیار دارد این است که توجه چندانی به دو مسأله مذکور نشد و شاید همین امر، مهم‌ترین عامل در نارسایی این پژوهش‌ها بوده است. از این رو، ضروری به نظر می‌رسد در ابتدا با نگاهی انتقادی دو مسأله فوق مورد بررسی قرار گیرد.

۱- رک به: علی رضا شجاعی زند، دین، جامعه، عرفی شدن، چاپ اول، نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۰، صص ۱۴۳-۱۹۸.